

ایده مشهدی که در تبعید سوخت

نگاهی به سالنامه های جرابید و چاپخانه های مشهد که ۱۰۰ سال پیش منتشر شدند و مشهد در آن ها پیش گام است

ابلاغیه، سالنامه بهار، در روزنامه، فکر آزاد، ۲۴ آبان ۱۳۱۰

«چاپ سالنامه، یا ویژه نامه نوروزی، حالا امر مرسوم می است میان اصحاب جرابید، اما اگر به صد سال پیش برگردیم، متوجه می شویم معدودی از افراد، تشکل ها یا جرابید کشور بوده اند که چنین کاری می کرده اند. به هر ترتیب سنت انتشار سالنامه به پیش از صد سال پیش برمی گردد و از آن زمان است که شخصی یا عده ای تلاش کرده اند اطلاعاتی خاص و ویژه را در قالب یک مجلد منحصربه فرد به خوانندگان خود بدهند. نخستین این افراد، محمد حسن خان صنیع الدوله (۲۶ شهریور ۱۲۲۲- ۱۳ فروردین ۱۲۷۵ خورشیدی)، معروف به اعتمادالسلطنه، از رجال مشهور عصر ناصرالدین شاه است. او به عنوان وزیر انطباعات (چاپ و نشر) مسئولیت همه روزنامه های روزگار خود را عهده دار بوده است؛ از این جهت، هیچ عجیب نیست که نخستین کسی باشد که یک سالنامه را نشر داده است. اما سالنامه ای را که صنیع الدوله در ۱۲۵۳ خورشیدی و سال های بعدتر نشر می دهد هیچ شباهتی به سالنامه های امروزی ندارد، آن «سالنامه» که با همین نام و «سالنامه دولت علیه ایران» نشر می یابد، در واقع آمارنامه حکومتی قاجار است. نخستین سالنامه که شمالی مطبوعاتی تر دارد، ۵۴ سال بعد توسط روزنامه ایران انتشار می یابد. در دیگر جاهای ایران ابتدا شیراز یک سالنامه منتشر می کند و سپس مشهد است که در نوروز سال ۱۳۱۲ خورشیدی به سراغ نشر سالنامه می رود. در مجال پیش رو نگاهی داشته ایم به نخستین سالنامه هایی که در ایران و مشهد منتشر شده اند.

روزنامه نگار حسین حسینی

● اولین سالنامه ایران به نام «ایران»

محمد حسن، پسر چهارم حاج علی خان اعتمادالسلطنه، حاجب الدوله دربار ناصری و قاتل امیرکبیر است. مادرش هم خورشید خانم، دختر قاجار سردار ونوه مصطفی قلی خان، ناپرداری آغا محمدخان قاجار است. سایر اجداد او نیز عمدتاً خدمتگزار دودمان قاجار هستند؛ از این جهت او نیز بعد از فارغ التحصیلی از دارالفنون و طی کردن مناصب نظامی در ۱۲۸۰ قمری، به عنوان نماینده نظامی ایران به سفارت ایران در پاریس می رود. حضور چهار ساله او در فرانسه و فراگیری و مطالعه زبان فرانسه سبب می شود وقتی در سال ۱۲۸۴ قمری به دارالخلافه تهران برمی گردد، بلافاصله مترجم حضور ناصرالدین شاه شود. کمی بعد و در سال ۱۲۸۷ قمری مدیریت روزنامه رسمی و کمی بعد ریاست دارالترجمه دربار به او سپرده می شود و لقب «صنیع الدوله» می گیرد. در همین راستا در سال ۱۲۸۸ قمری اداره روزنامجات دولتی از علیقلی میرزا، اعتضادالسلطنه، گرفته و به عهده محمد حسن خان صنیع الدوله واگذار می شود. او نیز به جای سه روزنامه «علیه»، «دولت ایران» و «ملت سنیه»، فقط یک روزنامه به نام «ایران» نشر می دهد.

شماره اول روزنامه ایران در تاریخ یکشنبه، یازدهم محرم ۱۲۸۸ قمری (۱۳ فروردین ۱۲۵۰ خورشیدی) در دارالطباعة ای جنب مدرسه دارالفنون، طبع و توزیع می شود و اگرچه در هیچ جای آن، اسمی از مدیر روزنامه نیامده است، چون در آن تاریخ امور انطباعات دولتی با محمد حسن خان بوده و ذیل بعضی از مقالات هم امضای «محمد حسن» درج شده است، باید خود صنیع الدوله را مدیر روزنامه ایران دانست.

روزنامه ایران که روزنامه حکومتی قاجار است، نخستین سالنامه ها را در ایران منتشر می کند؛ سالنامه هایی که به نوعی آمارنامه ولایات ایران هستند و رویداد های یک سال را مرور می کنند و بیشتر به کار شاه و درباریان می آیند. نخستین شماره این «سالنامه» در محرم ۱۲۹۰ قمری برابر اسفند ۱۲۵۱ خورشیدی با همین عنوان منتشر شده است. این سالنامه به همین ترتیب و با اطلاعات به روز شده تا سال ۱۳۲۴ قمری هرسال نشر می یابد؛ البته از سال دوم انتشار، نامش به «سالنامه دولت علیه ایران» تغییر می یابد. سالنامه های روزنامه ایران به این ترتیب با می گیرند اما چاپ نخستین سالنامه مطبوعاتی ایران به دومین دوره انتشار این روزنامه دولتی برمی گردد. ابتدا، شماره اول سال یازدهم روزنامه بانمره ۲۲۵۸ به قطع خشتی بزرگ در دوازده صفحه در تاریخ سه شنبه، ۱۷ جمادی الاولی ۱۳۴۵ قمری، مطابق اول آذر ۱۳۰۵ خورشیدی به عنوان سالنامه انتشار می یابد که اگرچه از لحاظ محتوا با سالنامه های قبلی خیلی متفاوت است، از لحاظ حجمی خیلی کم صفحه تر از آن هاست. دومین تلاش روزنامه ایران، یک ویژه نامه نوروزی است که در شروع سال دوازدهم انتشار آن چاپ می شود، به این صورت که در اول فروردین ۱۳۰۷ خورشیدی شماره مخصوصی که همان شماره ۶۳۲ روزنامه است، به مناسبت عید نوروز در ۱۵۸ صفحه منتشر می شود. این شماره مخصوص، نخستین ویژه نامه نوروزی مطبوعات در ایران است. در این دوره زین العابدین رهنما صاحب امتیاز و سیدکامظم اتحاد مدیر روزنامه ایران هستند و در واقع آن ها هستند که در کنار تحریریه توانمند روزنامه یک ویژه نامه متفاوت و پر از مطالب آموزنده را آماده می کنند.

محمد حسن خان صنیع الدوله

۲۶ شهریور ۱۲۲۲- ۱۳ فروردین ۱۲۷۵

معروف به اعتمادالسلطنه نخستین کسی بود که در ایران یک سالنامه را منتشر کرد

● «دانش»، اولین سالنامه مشهدی

سننی را که روزنامه ایران پایه می گذارد، در سال های بعد نه خودش ادامه می دهد. نه هیچ روزنامه و نشریه دیگری پنج سال طول می کشد تا یک سالنامه مشهدی به نام «دانش» به سراغ آن برود. در مشهد و هم زمان با انتشار این سالنامه، یک مجله نیز با نام «دانش» منتشر می شود که ربطی به سالنامه مذکور ندارد. مجله «دانش» که در سال ۱۲۹۸ خورشیدی به همت سید محمد دانش بزرگ نیا در شهر مشهد تأسیس شده، در واقع نخستین مجله خطه خراسان است. این مجله که در ۲۹ ربیع الاول ۱۳۲۸ قمری، مطابق با یکم جدی (دی) ۱۲۹۸ خورشیدی با پنجاه صفحه انتشارش را مبطعه خراسان مشهد شروع می کند. رویکردی ادبی، علمی و تاریخی دارد و بیشتر با هدف ترویج ادبیات تأسیس می شود.

«سالنامه دانش» اما ربطی به نخستین مجله خراسان ندارد و نخستین شماره خود را در فروردین ۱۳۱۲ منتشر می کند و از نشریات کتابخانه رحمانیان مشهد است. این سالنامه در واقع به عنوان ویژه نامه نوروزی هیچ نشریه ای منتشر نمی شود و خود یک نشریه مجزاست که در بخش دوم خود یک تقویم دارد. روزنامه اطلاعات در صفحه ۳ شماره ۱۸۲۲ خود به تاریخ ۱۰ بهمن ۱۳۱۱ چاپ این سالنامه را در مشهد بشارت می دهد و می نویسد: «این سالنامه که در فروردین ۱۳۱۲ در مشهد منتشر خواهد شد، دارای

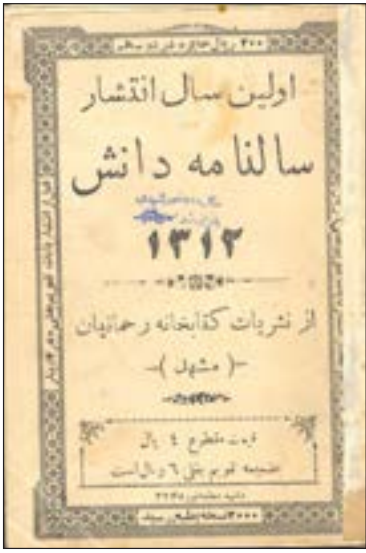
مقالات علمی ادبی، اخلاقی، فلسفی، فکاهی، اجتماعی، طبی و قوانین جاریه می باشد. مطالعه آن برای عموم لازم است. قیمت قبل از انتشار یا یک سالنامه بغلی چهار ریال و پنجاه دینار و بعد از انتشار شش ریال می باشد. قبوض و جوایز قبل از انتشار سالنامه را از کتابخانه رحمانیان مشهد بخواهید.» مؤسس و مسئول سالنامه دانش، نصر... خان حسن زاده مستوفی است و نگارندگی آن را باقر عاملی بر عهده دارد و همان طور که در آگهی آمده، حاوی مقالات علمی، اخلاقی، پزشکی و برخی قوانین جاری است. در مقدمه این شماره آمده است: «در این عصر فرخنده و ایام خجسته که توجه عامه به مدارج معارفی قرائت و مطبوعات متمایل است، نگارنده بر حسب خواهش جمعی از دوستان و تشویق و حس جلیلی بعضی آقایان محترم به تألیف و تدوین این نامه مبادرت ورزید.»

«دانش» که نخستین گام مشهدی ها در انتشار سالنامه است، اطلاعات مفید و سودمندی درباره خراسان دارد. این سالنامه که در واقع یک کتاب اطلاعات عمومی به همراه تقویم در قطع جیبی است، علاوه بر نکات آموزنده ای که درباره تاریخ، سلسه ها و امرای خراسانی، مشاهیر علم، ادب، پادشاهان ایران و کشورهای دیگر دارد، تصاویری هم از میدان ها و خیابان های مشهد دارد.

● تعطیلی اولین سالنامه مشهد در نوروز سوم

سالنامه دانش اما برخلاف آنچه پشت شماره اول خود نوشته است که «همه ساله سالنامه دانش با کاغذ خوب و گراورهای جدید و مطالب برجسته و جلد های عالی به طبع برسد و در تیرماه هرسال به فروش برسد» به شماره سوم نمی رسد و بعد از دو شماره برای همیشه متوقف می شود. علت این توقف اختلاف میان حسن زاده مستوفی، مؤلف سالنامه، و کتابخانه رحمانیان، ناشر سالنامه، است که

بعد از شماره اول بروز یافته است. مؤلف سالنامه دانش در نامه ای که برای روزنامه بهار نوشته و در شماره ۲۶ سال هفدهم این روزنامه در سال ۱۳۱۲ منتشر شده است، درباره توقف انتشار شماره دوم سالنامه چنین توضیح می دهد: «بنده بر اثر ذوق فطری و حس جلیلی از سنین طفولیت به قرائت و نظارت در مطبوعات عشق و علاقه مخصوصی داشته و جز کتابت در مقابل خود رفیق و مصاحبی نداشته ام و در روی این اصل هر وقت کتاب یا مجله یا روزنامه ای تازه در خراسان طبع و نشر می شد، باعث شغف و مسرت من می شد و پیوسته انتظار داشتم که در خراسان با داشتن نویسندگان فاضل، مجلات و کتب مفید آبرومندی طبع و نشر گردد و لافل اگر به نشر مجله موفق نیابند یا در اثر موانع مالی دوام پیدا نکند، لافل

به انتشار یک سالنامه آبرومندی مبادرت کنند و این سالنامه کمی به ترقی و تنویر افکار توده این مرزوبوم بنماید. بدیهی است کسی که انواع کتب و مجلات و سالنامه ها را خریداری کند، باز از خریداری مجله و سالنامه ای که در خراسان منتشر شود مستغنی نخواهد بود؛ زیرا هر تألیفی و هر نوشته تازه ای رایحه نوبینی دارد. سال گذشته در اثر این افکار به تألیف و نشر سالنامه ای به اسم دانش مبادرت کردم ولی امسال به واسطه گرفتاری و تراکم مشاغل اداری به تدوین تألیف آن موفق نشده و خیلی متأسف بودم تا آنکه مقصود خود را به بعضی از هم قطاران محترم اظهار کرده و تقاضای ادامه انتشار سالنامه را در

خراسان نمودم و خوشبختانه خواهش بنده پذیرفته شده و به تدوین و تألیف سالنامه خراسان اقدام شد. انتشار سال دوم سالنامه دانش می مورد است زیرا مؤلف سالنامه بنده هستم و انتشار آن بدون اجازه این جانب مورد قانونی داشته و طبق مقررات تعقیب خواهد شد. حسن زاده مستوفی برای اطمینان خاطر مخاطبان سالنامه اش در روزنامه بهار سه بار آگهی عدم انتشار سال دوم سالنامه دانش را چاپ نموده و علاقه مندان نشریه را به سالنامه خراسان راهنمایی می کند. در صفحه ۲ شماره ۲۶ روزنامه بهار ذیل تیتیر «راجع به سالنامه» آمده است. به واسطه تراکم امور اداری و گرفتاری های شخصی این جانب امسال سالنامه دانش منتشر نخواهد شد. علاقه مندان به مطبوعات از مندرجات سالنامه خراسان استفاده نمایند. مؤلف سالنامه دانش، ن. ح. مستوفی.»

امادرنهایت پس از مدتی به چاپ آن رضایت می دهد، چون پس از دو ماه از انتشار آگهی عدم انتشار سال دوم سالنامه دانش در روزنامه بهار، در بهمن ماه ۱۳۱۲ خورشیدی آگهی انتشار شماره دوم سالنامه دانش در روزنامه اطلاعات منتشر می شود. آگهی صفحه ۲ روزنامه اطلاعات سال ۸ به شماره ۲۱۹۱ انتشار «دومین سالنامه دانش» را خبر داده و نوشته است: «حاوی مقالات عام المنفعه، قوانین جاریه، اطلاعات دوایر رسمی با گراورهای زیبا به ضمیمه یک جلد تقویم کوچک بغلی منتشر گردید.» در این شماره نیز که ۵ هزار نسخه از آن در مطبوعه سربی (نورا) مشهد نشر می یابد، حسن زاده مستوفی به عنوان مؤسس و مسئول و باقر عاملی نگارنده قسمت اول و ۲۴۰ صفحه ای سالنامه و م. م. منصور نیز مترجم قسمت دوم سالنامه یا همان بخش ۹۶ صفحه ای «اطلاعات مفیده» است. اگرچه مشخص نیست چرا سالنامه دانش در نوروز ۱۳۱۴ منتشر نمی شود. می شود حدس زد که همین اختلاف مؤلف و ناشر یکی از اصلی ترین دلایلش باشد. ضمن اینکه رقبا دیگری هم پا به میدان گذاشته اند.

اولین سالنامه نوروزی ایران مشهدی بود اگر شیخ احمد گرفتار نمی شد

اگرچه گفته شد که نخستین سالنامه نوروزی توسط روزنامه ایران در سال ۱۳۰۷ خورشیدی منتشر شد، یکی از روزنامه نگاران و چاپخانه های مشهدی چند سال قبل از آن طرح چنین کاری را دارد. ماجرا از این قرار است که شش سال قبل از انتشار سالنامه ایران و یازده سال قبل از انتشار سالنامه دانش در مشهد، شیخ احمد بهار (۱۵ اسفند ۱۲۶۸- ۱۴ بهمن ۱۳۲۶) که از ادبا، روزنامه نگاران و سیاست مداران قدیمی خراسان، مدیر جریده بهار و صاحب چاپخانه و مطبعه خراسان است، ابلاغیه ای را درباره نگارش سالنامه ای مفصل با نام «سالنامه بهار» منتشر می کند. زمان انتشار این ابلاغیه مصادف است با دو سالی که احمد بهمنیار، استاد دانشگاه تهران، دانش پژوه، معلم، ادیب، شاعر و روزنامه نگار مشهور به دهقان، به مشهد می آید و از ۲۹ خرداد ۱۳۰۱ که مدت دو سال روزنامه «فکر آزاد» را منتشر می کند. از آنجا که این روزنامه در مطبعه خراسان چاپ می شود، شیخ احمد بهار ایده خود را در تاریخ ۲۴ آبان ۱۳۰۱ در قالب یک آگهی یک صفحه ای در شماره ۳۴ روزنامه «فکر آزاد» به همگان ابلاغ می کند و درباره جزئیات، ساختار، هدف و زمان انتشار آن می نویسد:

«ابلاغیه

- به واسطه داشتن چاپخانه کامل... مایلم برای آخر هرسال انتشار جریده بهار مجموعه ای که حاوی اصول ذیل باشد به نام سالنامه بهار انتشار دهم و از این راه خدمتی به هم وطنان و کمکی به تاریخ نویسان نموده باشم:
- ۱- حوادث مهم دنیا به نحو اختصار؛
  - ۲- وقایع جاری مملکتی از لشکری و کشوری؛
  - ۳- اسامی رؤسای کابینه ها و اعضای آن ها با شرح خدمت یا خیانت نمایان هر یک؛
  - ۴- آثار پارلمانی و قوانین موضوعی و ضبط اسامی نمایندگان پارلمان؛
  - ۵- آرای مهم و مفید که در آن سال برای اصلاحات عمومی داده شد؛
  - ۶- اسامی جرابید و مدیران آن ها و تشخیص اهمیت یا ابتدال هر یک؛
  - ۷- اسامی شهرها و حکام عمده ایران؛
  - ۸- اسامی نویسندگان و دانشمندان معاصر؛
  - ۹- اسامی مشاهیر بلاد ایران (آن هایی که در فساد و صلاح هر قسمتی وجودشان مؤثر است)؛
  - ۱۰- علمای معروف و متفقد ایران در هر جا؛
  - ۱۱- اسامی تجار مهم ایران در هر جا؛
  - ۱۲- لشکرکشی های مهم؛
  - ۱۳- فتنه ها، آشوب؛
  - ۱۴- بهترین اشعار خوب که در آن سال شنیده شده؛
  - ۱۵- بهترین مقالات ادبی یا علمی؛
  - ۱۶- کتبی که در آن سال به طبع رسیده؛
  - ۱۷- اسامی اشخاص معروف که وفات کرده اند؛
  - ۱۸- ارباب صنایع معروف ایران؛
  - ۱۹- مؤسسات جدید عم از دولتی و ملی؛
  - ۲۰- اکتشافات علمی جدید؛
  - ۲۱- آثار عتیقه که به دست آمده یا کشف شده؛
  - ۲۲- امتیازات و القاب درجات؛
  - ۲۳- متفرقه.

علاوه بر موضوع های بالا هر موضوع قابل بحث و ضبطی که متناسب باشد، جمع آوری خواهد شد. سالنامه ما دارای هزار صفحه ربعی یا پانصد صفحه نیم ورقی خواهد بود و البته مطالب سند و مدرک خود را هم خواهد نگاشت. در این سالنامه در مواردی که مقتضی بدانیم از طرف خود اظهار رأی و عقیدتی خواهیم نمود و به علاوه مقالات مفید و اشعار بدیعی از طرف خود مان مندرج خواهد شد. ما امسال از آخر قوس [آذر] ۱۳۰۱ شروع به جمع آوری مطالب می کنیم تا آخر قوس ۱۳۰۲ و از اول جدی [دی] ۱۳۰۲ شروع به طبع و صحافی کتاب مزبور خواهیم نمود. به طوری که روز اول حمل [فروردین] ۱۳۰۲ منتشر شود و در این مدت سه برج آنچه مطلب جمع آوری شود، متعلق به سال آتیه خواهد بود. سال اول ما از تاریخ شروع تا انتشار یازده ماه ولی سنوات دیگر از اول حمل [فروردین] الی اول حمل خواهد بود که ۹ ماه به جمع آوری و سه ماه به طبع آن اشتغال خواهیم داشت. شیخ احمد بهار»

شیخ احمد بهار ضمن اشاره به اینکه «ما یک تنه مرد این میدان نیستیم» از ارباب اطلاع و علاقه مندان به بقای کشور، مخصوصا ارباب جرابید و مجلات، تقاضای حمایت و همکاری می کند. علاوه بر روزنامه فکر آزاد، در مجله دیستان هم به انتشار «سالنامه بهار» اشاره می شود. سید حسن مشکان طبعی، از روزنامه نگاران برجسته خراسانی و صاحب امتیاز و مدیر مجله دیستان، ضمن انتشار خلاصه آگهی ابلاغیه سالنامه بهار در صفحات ۳۷ و ۳۸ نخستین شماره از مجله دیستان در سال ۱۳۰۱ درباره شخص بهار و اندیشه سالنامه نگاری وی می نویسد: «... آقای شیخ احمد بهار که در هر چه خدمت به وطن و معارف شمرده شود بی اختیارند، مقصد بزرگی در نظر گرفته و یک فکر عالی که هنوز در ایران بکر است مطرح کرده اند... بدیهی است که این کار چقدر دشوار و محتاج به سعی و زحمت بسیار است و فقط از کسی ساخته است که هم دارای مطبعه باشد و هم دارای معلومات کافی و هم با معارف بلاد مربوط و در خراسان این کار از ایشان ساخته است و بس که همتی بلند دارند و هم سایر کار فراهم.» اما شیخ احمد بهار به علت نوشتن سرمقاله های تند و صریح علیه سیاست های انگلیس در ایران در روزنامه اش در همین سال (۱۳۰۱ خورشیدی مورد خشم دولت انگلیس قرار می گیرد. انگلیسی ها از احمد قوام السلطنه، والی خراسان، تبعید بهار و توقیف روزنامه اش را خواستار می شوند؛ در نتیجه بهار بعد از ۴۵ روز حبس در کاروان سرای هندی ها در مشهد، به تهران اعزام و از آنجا به خارج از کشور تبعید می شود. اگرچه شیخ بهار در سال های تبعید همچنان برای روزنامه های نهرانی مطلب می فرستد، هیچ گاه نمی تواند انتشار «سالنامه بهار» را عملی کند. اگر بهار تبعید نمی شد، بی شک جلوی شهر انتشار نخستین سالنامه نوروزی ایران می نوشتیم؛» مشهد.»

البته شیخ احمد بهار که صاحب چاپخانه خراسان است، همان طور که مؤسس و مسئول سالنامه دانش نیز در آگهی های خود خبر داده بود، در نوروز سال ۱۳۱۳ با تلاش عبدالحسین تهرانیان (دابی محمدتقی بهار) چاپ منظم سالنامه های خراسان را شروع می کند که تا سال ۱۳۲۱ خورشیدی نیز ادامه دارد. در همین سال (۱۳۱۳ خورشیدی) روزنامه چمن مشهد نیز به مناسبت اختتام بیستمین سال انتشار و هزارمین سال تولد حکیم ابوالقاسم فردوسی سالنامه ای را در ۲۲ صفحه به قطع کوچک به نام «سالنامه چمن» به صاحب امتیازی «دادستان» و مدیری و سردبیری «علیققی سامی کرمانی» در مطبعه آزادی خراسان چاپ می کند. در مقدمه سالنامه مذکور چنین نوشته است: «... برای اولین مرتبه با شهادت صفحات متنوع و کثرت انتشار این سالنامه که بالغ بر ۹ هزار نسخه طبع و نشر شده است، نتیجه و نیات مترقبه مدیر ضمیر منیر خود را چون آفتاب درخشان در نظر عموم افراد ملت ایران روشن و مبرهن نمودند...» دبیرستان فردوسی نیز در همین سال به دلیل جشن هزاره فردوسی در مشهد یک سالنامه چاپ می کند که اولین سالنامه نگاری مدارس خراسان به شمار می رود.

